

ИЗВОРИ ЗА ИСТОРИЈУ ЦРНЕ ГОРЕ У АРХИВИМА ЈУГОСЛАВИЈЕ И ВАН ЊЕНИХ ГРАНИЦА

Пођемо ли од чињенице да је архивска грађа примарни извор за проучавање политичке и културне историје и друштвеног развоја, није потребно са много ријечи доказивати њен значај.

Знамо да су у прошлости сви крајеви данашње Југославије пролазили кроз многе историјске и друштвене промјене, мијењајући господаре и пролазећи кроз разне административне подјеле и измјене.

Територија Социјалистичке Републике Црне Горе припадала је разним господарима, па су стога поједини крајеви имали посебан историјско-друштвени развој. Без обзира колико смо остали своји на своме, утицај оних који су силом држали наше крајеве у својој власти осјећа се више или мање, било да је у питању језик, обичаји, начин живљења, мишљења, схватања, па до антрополошких утицаја који су видљиви и нијесу занемарљиви.

Природно „највидљивији“ и „најпознатији“ су нам догађаји везани за отпор страним завојевачима и њиховим утицајима. Борећи се за слободан и свој опстанак наш човјек је схватио као дио борбе и стваралачке активности на просвјетном, културном и умјетничком плану, што је био својеврстан вид отпора. Тако је, борећи се за бољи и достојнији живот, развијао и привредне гране (неке и до савршенства као на примјер занатство), али исто тако се жилаво и упорно борио за отварање школа, првенствено на свом матерњем језику, развијао своју књижевност, стварао умјетничка дјела. Без обзира на то којем је слоју друштва припадао и коме су та дјела била намењена, она су доказ високог нивоа наше културне и умјетничке прошлости.

Усљед некадашње расцјепканости данашње територије Социјалистичке Републике Црне Горе и владања њоме разних господара у прошлости, архивску грађу налазимо на разним странама, не само широм Југославије већ и ван њених граница.

Периоди праисторије, антички и раног средњег вијека су недовољно обрађени, због недовољне археолошке истражености терена, као и због малобројности и непрецизности писаних извора и њихове непотпуне обрађености.

Богата архивска грађа за наредни период, посебно у односу на претходни, нуједначена је у богатству за читаву територију Црне Горе. Док се политички, привредни и друштвени живот у приморском региону може реконструисати до танчина, дотле су извори за поједине крајеве унутрашњости толико оскудни да је немогуће поуздано утврдити и најосновније чињенице.

Богато усмено предање могло би послужити као извор другог реда, но недовољно сакупљено и научно непроучено за сада није од неке битније користи, што је случај и са богатим градитељским и другим људским творевинама.

Значи, ако изузмемо археолошке налазе, античке и византијске хроничаре и усмену традицију коју можемо понекад позвати у помоћ, онда је прије свега можемо чврсто ослоњити на изворе које чувају которски и дубровачки архив од XIII па до XX вијека, као и задарски у нашој земљи. Мислим да се слободно може тврдити да је ту најобимнија архивска грађа, за XVIII вијек.

Знамо да до ослобођења, односно до 1948. г., није било у Црној Гори ни једне архивске установе, сем Архивског одјељења при Државном музеју на Цетињу. Те године се оснива Архивско одјељење при Историјском институту на Цетињу, које након три године прераста у Државни архив Црне Горе, односно данашњи Архив Црне Горе. Идуће године оснива се Државни архив у Котору, односно данашњи Историјски архив. Године 1953. при Народном музеју у Херцег-Новоме ствара се архивско одјељење, које 1956. г. прераста у установу Архив и научна библиотека, да би од 1971. г. радила под данашњим називом Архив Херцег-Новог. Државни архив Цетиње оснива 1959. г. као своје одјељење Архивски центар у Никшићу, који је данас у саставу Центра за културу, као и Архивско одјељење у Бијелом Пољу. Поред поменутих архива или архивских одјељења, данас још раде два општинска архива: у Будви од 1976. и у Титограду од 1980. г., затим Архив за раднички покрет Црне Горе у саставу Историјског института ЦГ у Титограду и Архивско одјељење при Центру за културу у Иванграду. Овај кратак излет, строго узев, ван граница задате теме има сврху да покаже због чега на данашњој територији Републике не можемо ни очекивати обиље архивске грађе, без обзира на сва ратна пустошења и људске немарности.

То ипак не значи да и раније, већ од XIII вијека, није било више или мање чувања архивалија, и то углавном код стваралаца грађе. Тако се први напор — званично лице које је овлашћено да чува и саставља документа — помиње 1200. г. у Котору. На дворовима Балшића и Црнојевића такође се чувају архивалије. Од XV вијека и у Херцег-Новом ради нотар. Од краја XVIII вијека о архивалијама се води више рачуна од стране црногорских митрополита, Петар I и Петра II Петровића Његоша, који наслијеђену и стварану архивску грађу преко својих секретара настоје средити, систематизовати и обезбједити. За владавине Николе I Петровића доносе се прописи о канцеларијском пословању — „Уредба приставне службе у Великом суду и окружним капетанствима“ — чији је аутор др Валтазар Божић. Израдом Правила за уређење Државног архива и упутства за њихову примјену 1896. г. на Цетињу се покушало са оснивањем државног архива. Неколико деценија касније основано је архивско одјељење при Државном музеју на Цетињу, па се 1926. године отпочело са сређивањем сачуване архивске грађе, која је за вријеме рата била закопана у дворшћу Музеја.

О обимности, квалитету, сређености и доступности (истраживачима и другим корисницима) архивске грађе у архивима Црне Горе не треба овдје детаљније говорити, јер је тај преглед дат у публикацији *Архивски фондови и збирке у архивима и архивским оделењима у СФРЈ* — том за Црну Гору, у издању Савеза архивских радника Југославије, Београд 1980. г.

Потребно је нешто више рећи о архивској грађи која није обухваћена овим Прегледом, а која је вриједна и о којој се мало зна. То је архивска грађа која се налази у Музејима Цетиња и Цетињском Манастиру. Како ова грађа није (већи дио ни данас) архивистички сређена, те није сачињен ни њен пропис и преглед, није могла ни бити ни унесена у горе поменућу публикацију.

Архивска грађа, која се незаконито чува у Музејима Цетиње, а не у Архиву Црне Горе гдје јој је мјесто, није архивистички обрађена. Наиме, нијесу израђена никаква информативна средства, а већи дио грађе због своје вриједности сазлажује и израду регеста, не зна се стање њене очуваности, језик којим су документа писана, недостају подаци о количини грађе у метрима (званична мјера у архивистици), недостаје читаоница — просторија у којој би научни радници и други могли радити на проучавању ове грађе итд.

Најопштији подаци које ћемо овдје изнијети узети су из инвентара, а то су пописи фондова и количина грађе изражена у фасциклама или броју докумената.

Списи владика из разних племена (1517—1696. година)—20 докумената; Списи Митрополита Данила (1697—1735)—47 до-

кумената и 2 прилога; Списи Митрополита Саве и Василија (1735—1781)—256 док. и 2 прилога; Списи Петра I Петровића (1782—1830) садрже 29 фасцикли, а Петра II Петровића Његоша (1830—851) 20 фасцикли; даље слиједе списи Пера Томова Његоша, предсједника Сената из 1851—52. године, па Данила I Петровића, (1852—1860) десет фасцикли. Веома бројна документација везана је за Николу I Петровића (за период 1860—1916) са 56 фасцикли и 7 фасцикли рукописа његове литерарне заоставштине. Сенатски и други списи за период 1864. 1879 г. броје 20 фасцикли. Набројана архивска грађа везана је за рад поменутих личности као владалаца Црне Горе и године оvdје дате су године распона грађе која је сачувана и углавном се поклапа са трајањем њихове функције.

Међутим, слједећа грађа, које ћемо навести, има карактер личних фондова, иако претпостављамо да није везана само за рад личности које су имале знатни утицај у политичком и друштвеном животу свога времена. То је архива Војводе Лазара Сочице (1870—1884)—200 докумената; списи др Милана Јовановића Батуте (1880—1931); мемоари војводе Гавра Вуковића; разни списи из заоставштине Марка Драговића; исто тако Јована Сундечића; др Луја Адамича, затим породична архива др Стевана Огњеновића; па списи попа Сава Лаза Савићева Јабучанина Поповића и Симе Милутиновића Сарајлије. Прије неколико година примљена је богата преписка Лазара Томановића.

Посебну збирку чине осамдесет и осам фасцикли које сачињавају збирку под насловом „Приновљени рукописи из XIX и XX вијека“. Нијесмо били у могућности да детаљније прегледамо ову архивску грађу (у недостатку времена и средстава), па нам није могуће дати исцрпније податке, како за наведену збирку тако и за грађу која носи назив „Исходијашњији журнали“, за које се наводи да садрже 4 књиге а за период 1831—1847 г. и документа.

Наведена архивска грађа, изузев Лазара Томановића, садржи 87.877 докумената и бројне прилоге, како стоји у инвентару.

Архивску грађу, која се чува у Цетињском Манастиру, уз своју редовну дјелатност сређивали су радници Архива Црне Горе од 1972. г. до данас (остало је још да се заврши сигнирање фондова). Тако ће ускоро бити доступна науци једна веома вриједна архивска грађа, која се у стању у каквом је била тешко могла користити у научноистраживачке сврхе.

Најстарија грађа је из 1872. а завршава се са 1958. г.

Оvdје ћемо навести фондове Архива Митрополије црногорско-приморске са распонем година настанка грађе, а на основу података добијених од колегинице Јелене Живковић, на којима јој срдачно захваљујемо.

Архива Митрополије црногорско-приморске садржи 17 фондова, и то: Митрополија црногорско-приморска (1883—1942); Конзисторија цетињска (1904—1936); Конзисторија никшићка (1910—1937); Конзисторија пећка (1930—1932); Црквени суд (1923—1946); Захумско-рашка епархија (1878—1932); Цетињска епархија (1881—1952); Бајичко-доњокрајска епархија (1890—1958); Конацкијска парохија (1919—1954); Цеклинска парохија (1910—1955); Среско намјесништво (1921—1941); Црквеноопштински управни одбор (1923—1953); Манастирски одбор (1934—1954); Архијерејско намјесништво (1932—1954); Епархијски управни одбор (1932—1941); Протопрезвитеријат (1922—1932) и Манастири (1872—1903).

Количина грађе износи око 900 дужних метара.

Дубровник, трговачки и дипломатски центар, кроз вјекове сакупља и одашље из свих крајева у све крајеве вијести. За Дубровачку Републику, за очување њене слободе, морало је бити од значаја и то што се дешава у њеној ближој или даљој околини. Додајмо и то да је Дубровник одржавао везе са цијелим Медитераном, западном Европом све до Немачке обале Сјеверног мора, цијелим Балканским полуострвом, продирући и у средњу Европу, а нешто и са Русијом. У току XVIII и XIX вијека одржавао је и везе с Америком. Посебно треба истаћи везе са Турском. По многим нашим крајевима од XIII до XVIII вијека налазиле су се дубровачке трговачке колоније. Ако овоме додамо да је Дубровачка Република још 1278. г. поставила архивисту и да је строго предузиманим мјерама сачувала богату архивску грађу, а вијести са свих страна су јој доносили или слали бројни њени конзуларни представници, затим поморци, трговци ли *cives ragusini*, онда нам постаје јасно колико и како вриједног материјала о Црној Гори крију богати фондови Хисторијског архива у Дубровнику. Треба одмах констатовати да је мали број научних радника из Црне Горе користило ову архивску грађу. Посљедњих година Црногорска академија наука и умјетности у оквиру свог програма приступила је прописивању и снимању ове архивске грађе.

Ако бисмо говорили о обимности дубровачког архивског материјала који се односи на Црну Гору, онда можемо рећи да се највећи дио грађе односи на црногорско приморје, посебно на насеља Котор и Херцег-Нови и њихова подручја, док је мање података за Улцињ, Бар и Будву.

Ако изузмемо црногорско приморје, за које има обиље података (што је и разумљиво, због поморских и трговачких веза и близине), онда више података налазимо за Никшић и његову околину, затим о Пљевљима и Титограду. Тако први помен који се односи на Црну Гору, односно на њено насеље, јесте помен Оногоста, данашњег Никшића, и то у дубровачком статусу из 1272. године.

О припремама, кретању и сукобима Црногораца и турске војске вјерни поданици Дубровачке Републике стално шаљу вијести, биле оне више или мање поуздане.

Вијести о Црној Гори налазимо у већем броју од краја XVII вијека, а посебно обиље је из XVIII вијека. Преписка са црногорским владикама Савом и Василијем је малобројна, али значајна.

Ратови и сукоби Црногораца током XVIII вијека, као и политика Русије и великих сила према Црној Гори, такође су илустрирани у бројним архивским списима.

Појава незнанца Шћепана Малог, која је изазвала интересовање свих европских држава, чини да бројне вијести о њему тих година стижу у Дубровник са многих страна.

Дубровачки архив је и извор за историју Бара, посебно када се ради о Барској бискупији, нарочито о борби Дубровачке и Барске бискупије око превласти (а што је то значило у XIII вијеку није потребно наглашавати).

Улцињ и Дубровник су позвани прије свега трговачким и поморским везама од најранијих дана, али улцињски гусари безброј пута угрожавају дубровачке бродове, о чему нам свједочи документација сачувана у Хисторијском архиву Дубровника. И поред вјековних трзавица између Котора и Дубровника и покушаја, жеља и амбиција оба града у погледу примата на мору или у трговини, и успеха или неуспјеха у том погледу, трговачке везе међу њима биле су непрекидне и многоструке. Ништа мање нијесу биле ни везе трговаца и занатлија, а као последица тих односа настала је и знатна миграција и орођавања, прије свега међу занатлијама и трговцима, али и међу другим слојевима становништва, у оба правца.

Насеље које никада није играло неку важнију улогу, насеље које је географски најближе Дубровнику али које му је задавало прилично нимира, било када се радило о производњи соли, тканина или да његови гусари нападају дубровачко бродовље, или из било којих других разлога — био је Церцег-Нови. Отуда обиље података о овом граду, па и први помен из године његовог оснивања, 1382, налазимо у Дубровачком архиву.

Бурни и замршени догађаји са честим промјенама боравка страних војних трупа у црногорском приморју крајем XVIII и током прве деценије XIX вијека рефлектују се и у сачуваној документацији, јер дијелимо заједничку судбину, посебно када је ријеч о продору Наполеонове војске са којом под командом владике Петра I воде борбу, под зидинама Дубровника, Црногорци и Бокељи.

Током XIX, па и XX вијека, дубровачка територија са појединим дјеловима Црне Горе има неке заједничке институције (аустријски период) или заједничке управне организације, посебно за вријеме Зетске бановине, чије је сједиште у Цетињу а којој је припадао и Дубровник са околином.

Због обиља грађе, посебно за период XIII—XVIII вијек, која се налази у Дубровачком архиву а односи се на Црну Гору, нијесмо ишли у детаљнија упућивања на фондове, односно збирке и серије, јер је то опширније дато у раду: Марија Црнић Пејовић, *Дубровачки архив као извор повијести СР Црне Горе*, Архивист, 1—2 / Београд 1979. г.

Други по важности за нас архив у нашој земљи јесте Хисторијски архив Задар. Овдје је поново случај да се грађа углавном односи на приморски регион Црне Горе. Поједини дјелови или читаво црногорско приморје припадали су Млетачкој Републици, односно Далмацији, чије је сједиште било у Задру. Слична административна подјела на снази је и током вјековне аустријске окупације.

Као и свугдје, и овдје су вријеме, људи и догађаји учинили своје. Архив је основан декретом генералног провидура за Далмацију и Албанију 20. IX 1624. г., за чување списа администрације.

За вријеме француске и аустријске владавине до новембра 1918. г. архивска грађа, посебно за све градове који су припадали Покрајини Далмацији, за вријеме Аустрије смјештана је у овај архив. Када је Задар по завршетку I свјетског рата потпао под Италију, посебна комисија је списе Намјесништва (1878—1918) за Задар и Ластово оставила у овом архиву, док је већи дио грађе пребачен у Сплит. Пожар који је захватио бановинску зграду у Сплиту уништио је и архивску грађу. Архивска грађа која је остала у Задру 1943. однијела је за Венецију и дуже времена била смјештена у складишту соли, па је стога доста оштећена, а што је преостало враћено је 1949. г. у Задар. До 1955. г. због непосредности простора грађа Задарског архива још је четири пута пресељавана.

Но, и поред свих перипетија које су пратиле ову архивску грађу, сачувало се знатно података за проучавање прошлости Далмације и сусједних крајева од XV до XX вијека.

Нас посебно интересују слједећи фондови: Списи млетачке владавине 1409—1797; Списи прве аустријске владавине 1797—1806. г.; Списи француске владавине 1806—1814. Осим поменутих, ту је и фонд *Miscellanea* који је формиран негдје почетком овога вијека од докумената прикупљених, поклоњених или изузетих из разних фондова. У дијелу овог фонда Закладе —

налази се и документација за закладу Ђуровић и Змајевић из Пераста и Бошковић-Ђуровић-Лакетић из Херцег-Новога. У дијелу о феудима налазимо и феуде из Боке, и то: Ђуровић (1815—1912) и Луковић (1858—1901).

За нас могу бити од интереса и списи Призивног суда и списи генералног прокуратура код Призивног суда у Задру.

Саставни дио овога фонда чини и богата збирка штампе (летака, плаката, огласа, одредаба, епитграма итд.) од млетачких дана па до 1918. г., као и бројни часописи и новине (иако већина некомплетна) који су излазили током XIX и првих година XX вијека у Далмацији.

Збирка књига „Објавитеља далматинско“ такође је од интереса, јер ту објављени закони и одредбе односе се и на крајеве Црне Горе који су десетљећима били под аустријском влашћу.

У збирци „Географских и топографских карата Далмације и сусједних области“ од неколико стотина карата, знатан број односи се на Црну Гору, посебно из XIX вијека, као на примјер: Далмација и Црна Гора са турским подручјем, Песте на подручју округа Котор, Топографска карта Паштровића итд.

За период од 1918. односно 1941. г. архивске грађе за Црну Гору налазимо и у другим архивама Југославије.

У архиви Српске академије наука у Београду има такође за нас интересантне грађе, као :Шафарикови преписи из Млетачког архива, Оставштина Јована Томића, исписи и оригинални документи из италијанских архива, Његошева писма Сими Сарајлији, Исписи из Млетачког архива за историју Црне Горе (1421—1795) од Божидара Перезића, Стара писма из Паштровића, рукопис „Книнска крајина од попа Сава Накиченовића из Херцег-Новога и писмена заоставштина Тома Поповића из Херцег-Новога. У етнографској збирци налази се више записа из Црне Горе, и то: Миковић Дионисије: Народне пјесме из Црне Горе и Боке Которске; Ивањ Никола: Народне пјесме о Марку Миљанову; Отовић Видак: Народне пјесме из Црне Горе; Бајић Душан: Народне пјесме из Плеваља; Дучић Стеван — Племе Кучи и Народне приповијетке из Куча и Црне Горе; Џаковић Вукашин: Народне тужбалице из среза колашинског; Сијарић Ђамил: Четири народне муслиманске пјесме из Санџака и Џемовић Миливоје: Игре приликом седељки у Васојевићима, као и Требњик Божидара Вуковића.

Како је један дио данашње Црне Горе чинио саставни дио административне јединице која данас припада Босни и Херцеговини (као на примјер дио територије херцегновске општине), и у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву, односно Архиву Херцеговине у Мостару, треба трагати за подацима из прошлости Црне Горе.

У Архиву Југославенске академије знаности и умјетности у Загребу такође се налази оригиналне архивске грађе о Црној Гори или из Црне Горе, посебно из приморских мјеста. Један дио је тамо стигао откупом још прије I свјетског рата, као на примјер дио архиве топаљске комунистади — Херцег-Новог.

У Архиву Хрватске налазе се цртежи, географске и топографске карте за поједина мјеста или крајеве Црне Горе, али ова врста грађе, у овом Архиву, наше стране још није довољно истражена.

С обзиром на његов боравак и рад у Црној Гори, за одређени период ниједног посебно друштвеног развитка потребно је консултовати и одређену документацију у библиотеци Валтазара Богишића у Цавтату.

На архивску грађу за историју радничког покрета и народноослободилачке борбе у Црној Гори потребно је посебно обратити пажњу, јер се ова грађа у посљедње вријеме знатно користи, али исто тако и недовољно користи или нетачно интерпретира, па долази до искривљавања многих чињеница (но то је посебна тематика).

Усљед напријед наведених историјских момената и због подјели територија Републике Црне Горе у прошлости, затим усљед везаности приморских партијских и синдикалних организација за Далмацију са сједиштем у Сплиту до 1922. г., усљед ратних вихора и других узрока — архивску грађу за историју радничког покрета и НОБ у Црној Гори налазимо по бројним архивима и институцијама широм земље, али и у иностранству. (О чему ће бити касније ријечи).

По значају и обимности за период од 1918. г. посебно ратни период 1941—1945. г. највише грађе налазимо у Архиву Војноисторијског института у Београду, посебно када се ради о војним јединицама. Знатно грађе има и о логорима и затворима коју је сакупила Комисија за испитивање ратних злочина. Дио грађе ове Комисије налази се и у Архиву Југославије.

Ако желимо пручавати период од 1918. до 1941, посебно када се ради о општим питањима, морамо консултовати како Архив Југославије тако и Централни архив Секретаријата за иностране послове у Београду.

У Архиву ЦК СКЈ, такође у Београду, има знатних података о партијском и синдикалном раду између два рата. Овдје треба посебно обратити пажњу на грађу снимљену у Совјетском Савезу, гдје се налазе бројни извјештаји Покрајинског комитета за Црну Гору, нарочито из периода 1931—1936. г.

Архив за раднички покрет Хрватске и Архив Института за историју радничког покрета Далмације у Сплиту имају тек незнатних података, и то нешто за Боку Которску, иако су (како смо рекли) партијске и синдикалне организације до 1922. биле везане за Далмацију, а крајем тридесетих година УРСО-ови синдикати за организацију у Загребу.

Како је Бока Которска током италијанске окупације 1941—1943. била у саставу провинције Далмације са сједиштем у Задру, гдје су затварани, суђени па и погубљени многи родољуби из ових крајева, очекивати је да из тог периода има знатно грађе у Хисторијском архиву у Задру. Међутим, може се рећи да архивске грађе из овог периода за наше крајеве готово и нема — пар докумената није вриједно уопште помена.

Шта се од архивске грађе налази у Архивском одјељењу Хисторијског архива Задра у Шибенику, посебно у фонду Шибенског суда, за сада је немогуће знати, јер она није сређена и није доступна истраживачима. А неопходно ју је прегледати, јер су многи родољуби чамили и осуђивани током овога рата у Шибенику, и из наших крајева. За сада знамо да се у Музеју града Шибеника чувају затворске књиге шибенског затвора, у које су с педантном тачношћу уведени лични подаци за све затворенике који су прошли кроз шибенски затвор (име и презиме, име оца, мајке, датум и мјесто рођења, занимање, брачно стање, број дјецe, датум хапшења, затим ко је извршио и зашто хапшење, пресуда, дан, сат и минут доласка у шибенски затвор, као и одласка куда је затвореник упућен).

Истраживачи историје радничког покрета и народноослободилачке борбе Црне Горе не могу заобићи ни Хисторијски архив, па ни Музеј у Дубровнику.

Фондови Архива Окружни инспекторат (1929—1933), затим Дубровачка област (1924—1929) и Окружно поглаварство могу знатно користити истраживачима из Црне Горе. Партијска провала 1936. г. доводи до хапшења, истраге и суђења у Дубровнику, о чему знатно грађе чувају фондови полиције.

Током народноослободилачке борбе, и прије ње, повезаност Конавала са становништвом сусједних крајева Црне Горе је стална. Поред заједничког учествовања у партизанским јединицама, у селима Конавала дуго бораве, дјелују, лијече се и многи илегалци и борци из сусједних крајева Црне Горе, а на острву Мамули током I и II свјетског рата, као и логору Превлаци, заједно тамнују родољуби Боке и Црне Горе са родољубима Дубровника и Херцеговине.

Сигурно је да архивске грађе (парцијално) има још у многим институцијама и крајевима Југославије. Тако се, на примјер, материјали и штрајку жељезничара у Зеленици или потјернице за црногорским комунистима између два рата могу наћи у Архиву Војводине.

О раду партијских и других напредних радника Црне Горе, које су револуционарна дјелатност или животна судбина повеле у многе крајеве наше земље, затим раду црногорских студената у скојевским, партијским и другим напредним организацијама на универзитетима Београда, Загреба, Скопља, податке треба тражити и у мјестима у којима су дјеловали или живјели.

Исто је тако могуће тврдити да у разним институцијама, посебно у завичајним или народним музејима, има података о партизанским јединицама које су ослобађајући нашу земљу саме или заједно са другима стизале у многе крајеве ван Црне Горе.

Набрајање свих мјеста и траганије за овом документацијом одвело би нас јако у ширину, као и навођење свих фондова из Архива Војноисторијског института који садрже архивску грађу за Црну Гору. Треба, ипак, нагласити да је знатан дио грађе из овог Архива, као и Архива СКЈ, снимљен и чува се у Архиву за раднички покрет при Историјском институту у Титограду, као и у Архиву Херцег-Новог (грађа која се односи на Боку).

Мислимо да није сувишно навести да се доста оригиналне документације и фотографија, посебно из периода народноослободилачког рата, налази у Музејима Цетиње, затим у свим завичајним музејима Црне Горе, па и у Поморском музеју Котор. Многа мемоарска грађа учесника револуционарних збивања налази се код општинских организација бораца НОР-а. Оригинална грађа из рада партијских и других организација Боке из 1944. и 1945. године налази се у Општинском комитету СКЈ Котор (што је недопустиво, као и за мемоарску и оригиналну документацију по музејима, јер им то не гарантује ни потребну заштиту, посебно када се ради о трајном чувању, затим стручну обраду и доступност научним истраживачима, што је показало и протекло вријеме).

Недовољна истраженост, посебно с аспекта обимности и вриједности, архивске грађе о Црној Гори која се налази у иностранству не допушта нам да децидирано тврдимо да је те грађе знатно више него оне која се чува у Југославији, али мислимо да нећемо погријешити ако ову тврдњу прихватимо као тачну.

Архивска грађа о Црној Гори налази се прије свега у Италији, Турској, Русији, Аустрији и Француској, а за период II свјетског рата знатно грађе можемо наћи и у Енглеској и Америци.

Архивска грађа о нама у поменутих земљама не односи се само на онај период времена за које су ти народи држали у својој власти наше крајеве. Црна Гора је била стално у жижи интересовања, посебно током XVIII и XIX вијека, било да се запосједне што више њене територије било да се њено становништво придобије за борбу против (у том моменту) заједничког непријатеља.

Архивска грађа која се односи на Црну Гору, а налази се у иностранству настала је радом органа тих земаља приликом окупације наших крајева, али је и знатан дио нашег културно-историјског блага однесен из наших крајева током I и II свјетског рата. Послови око репарације одвијали су се још у

периоду између два рата, а интензивно се на томе ради нарочито послје ослобођења, али резултати нијесу задовољавајући.

Истраживање и снимање ове архивске грађе у Црној Гори, и уопште о нашим крајевима, врши се веома неорганизовано и стихижно. Истина, тај посао захтијева знатна материјална средства, па и то тражи знатно бољу организованост. Грађа коју снимају архивске установе доступна је на коришћење. Међутим, грађа коју истражују остале институције по правилу користи појединац који је ту грађу истраживао, па се она налази (може се рећи) у приватном власништву тог лица. Ту грађу појединац обично користи за одређену научну тему, мада она садржи и податке за друге области. Без икаквог претјеривања може се констатовати да та грађа и по објављивању научног дјела због којег је снимана није ни упола искоришћена, да и даље остаје затворена за широки круг корисника, сем оне коме је истраживач лично наклоњен. Често можемо прочитати захвалност за коришћење грађе из иностранства појединцу, мада је веома мали број оних који су тај посао обављали о своме трошку. Зато овакав рад представља својеврсну узурпацију друштвене имовине.

Савез архивских радника Југославије често је ово питање разматрао, и може се рећи да се учинило прилично да се организовано истражује и снима грађа у иностранству. Али то само у оквиру архивских институција, док се остала истраживања одвијају појединачно и не постоји никакве евиденције о томе чак ни у оквиру Република, а да не говоримо на нивоу Југославије.

Илустрације ради навешћемо како је о томе мислио и како је радио Петар II Петровић Његош када је желио писати о Шћепану Малом. Он каже: „Због важности догађаја и због чудноватости Шћепанове ја сам жељео штогод о њему написати, да слушајем не пођох у Млетке у почетку 1847. године, не хтијаш ништа вјернога о њему, своме роду објелоданити“ Он даље говори како је добио дозволу за рад и ко му је од архивских радника помогао у трагању за подацима и „штогод се могло наћи о чудноватом Шћепану и о другијем стварима односећи се југословенства све исписаше“. Медаковић, који је пратио Његоша, додаје: „У Млецима стараше се владика да све сазна што је знаменитие, а особито радо дознаваше све догађаје о Црној Гори, који су описани а налазе се у архиви“, Тако је Његош, односно пет-шест лица која су му током три недеље помагала у истраживању грађе у Млецима, трагали за извјештајима которских власти из XVII и XVIII вијека, за жалбама становника са границе Црне Горе, за трговачким уговорима и многим другим догађајима. На жалост, не зна се гдје су ови вриједни исписи. (Љубомир Дурковић Јакшић, *Како је Његош чувао архивску грађу и ценио архиве* — Архивист, св. 2, Београд 1951. г.).

За период од XV до краја XVIII вијека Државни архив Венеције је непресушни извор података за већи или мањи дио територије Црне Горе. Исто се тако значајна документација налази у музеју SOGger, па и у библиотеци Marciana. Природно, података највише има за приморски појас, али не мање значајних и за остали дио Црне Горе, нарочито за пограничне крајеве. То су прије свега бројни извјештаји провидура и других, затим цртежи градова, утврда, карте појединих предјела и многи други подаци, не само из политичког већ и из економског и друштвеног живота.

Извршени су бројни пописи, исписи и снимање ове грађе, написана многа научна дјела и радови на основу ове грађе, али Венеција за нас још увијек представља центар који у својим архивским фондовима и збиркама чува обиље података који чекају да буду откривени.

О доласку Турака у наше крајеве, о вјековној борби за ослобођење од њихове власти и очувању националних слобода написани су многи радови. Ипак се не би могло рећи да је расвјетљена довољно сва та тематика (ако изузмемо политичке моменте, војне сукобе), јер је вјековна турска власт оставила знатних утицаја у језику, обичајима, начину живљења, мишљења, антрополошким особинама, а о томе је недовољно или није ништа испитивано.

Знатан дио грађе из периода турске владавине налази се у нашим и архивама западне Европе, али обиље грађе чува се у Централном архиву у Истамбулу и другима.

Везе Црне Горе са Русијом датирају од почетка XVIII вијека, а састојале су се прије свега од моралне и материјалне помоћи која је ишла преко црногорских владика, као и ангажовања црногорског народа за борбу, првенствено против Турака.

Допринос наших помораца (и то знатан) у стварању руских поморских снага још је један моменат у односима Русије — Црна Гора.

Истраживања треба усмјерити и на учешће Црногораца у октобарској револуцији, као и на живот и рад комуниста који су боравили у Русији између два рата.

Бројни архиви, као Централни државни архив, Централни државни архив древних аката, Архив спољне политике Русије, Централни државни историјски архив у Москви и архиви у Лењинграду (Централни државни архив ратне морнарице СССР, Централни државни архив октобарске револуције, и Државни историјски архив лењинградске области и други), као и документација која се чува у библиотекама — извори су података и за историју Црне Горе.

Навешћемо и архивске фондове из Централног партијског архива Института марксизма-лењинизма при ЦК КПСС у Мо-

скиви чија се грађа искључиво односи на нашу земљу, гдје је обиље података и за Црну Гору. То су фондови: Комунистичка интернационала — Секција КПЈ 1920—1941; Комунистичка омладинска интернационала — Секција СКОЈ-а 1919—1942. г.; Интернационалне бригаде — југословенски добровољци у шпанској републиканској војсци 1936—1939. године.

Архивска грађа која је настала из рада управних, судских, војних и других органа Аустрије и аустроугарске државе који су дјеловали на нашој територији за вријеме вјековне власти налази се у Бечу. Већи број докумената који су настали дјеловањем наших организација и органа однесен је из наших крајева, посебно за вријеме I свијетског рата (у Беч). Архивска грађа која нас интересује налази се у бечком Државном архиву, али и у Ратном архиву и другим институцијама. То су подаци, прије свега, о два бокељска устанка, о односима Црне Горе и Аустрије, о побуни морнара у Боки, о догађајима за вријеме I свијетског рата, али и подаци о економским и друштвеним збивањима, градњи тврђава и путева, о нашим људима који су служили у аустријској војсци и други.

Поменули смо да о Наполеоновој војни, посебно о борбама Црногораца и Бокеља са француским војницима под Дубровником и у Боки, као и о француској управи о првом десетљећу XIX вијека, дају нам податке архивски фондови у нашим архивама (Котор, Дубровник, Задар и Херцег-Нови).

Међутим, за овај период свакако има података и у архивама Француске, али истраживања нијесу вршена.

Активност и интересовање великих сила за Црну Гору од средине XIX вијека знатно се разликују и по квалитету и квантитету од оних из претходног периода. Од тада посебно црногорско-турски сукоби нијесу само проблем зараћених странки, већ је за ова и друга питања у односу на Црну Гору више или мање заинтересована цјелокупна европска дипломатија. Црна Гора и догађаји око ње су предмет консултације великих сила, њихових интервенција у Цариграду, многих међународних комисија, па и међународних конференција и конгреса.

Француска у овим пословима узима видног учешћа, а од краја осамдесетих година XIX вијека одржава и дипломатске односе са Црном Гором (до I свијетског рата).

У Архиву Министарства спољних послова, Националном и Историјском архиву Министарства рата у Паризу чува се грађа о овим питањима и односима, као и о догађајима везаним за I свијетски рат, па и касније. Многе друге институције, а прије свега Национална библиотека у Паризу, такође имају података који још чекају наше истраживање.

О архивској грађи снимљеној у иностранству, првенствено од републичких и покрајинских архива, подаци се могу наћи у поменутој публикацији *Преглед архивских фондова и збирки у архивама СФРЈ*. Тако, на примјер, у Архиву Македоније

чува се преко осам стотина хиљада (до 1978. г.) снимака архивске грађе која се налази у иностранству. О архивској грађи објављеној о Црној Гори, било оној која се чува у архивима Црне Горе, широм Југославије или у иностранству, овдје ћемо дати само пар ријечи, јер је то посебна тема. О значају и потреби објављивања изворних података такође нећемо говорити, јер мислимо да сви они који раде било као архивист било као корисници архивске грађе о томе имају довољно сазнања, али исто тако и сазнања колико такав рад тражи одговорности, научно обучености кадра, као и материјалних средстава.

У Југославији, посебно послје ослобођења, објављен је знатан број докумената. Објављени материјал из Хисторијског архива Дубровника садржи и велики број података за Црну Гору (о томе види поменути рад М. Црнић Пејовић).

Из периода 1941—1945. најзначајнију грађу објавио је Војноисторијски институт у Београду у својој едицији *Зборници докумената архива Војно историјског института Београд*, чије књиге, посебно трећег тома, поред још неких, садрже и податке о Црној Гори.

О овој врсти издавачке дјелантости у Црној Гори даћемо исцрпне податке. Ако изузмемо парцијално објављивање архивске грађе из Црне Горе на страницама „Историјских записа“, остају нам слједеће публикације: *Которски споменици* — прва књига которских нотара 1326—1335., припремио Antun Mayer, издање Југославенске академије знаности и умјетности, Загреб 1951. г; *Паптровске исправе XVI — XVII вијек*, уредили И. Божић, Б. Павићевић и И. Синдик, у издању Државног музеја Цетиње 1959. г; *Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Црне Горе и Боке*, збирка докумената, припремио Зоран Лакић, Титоград 1963. г; *Извори за историју радничког покрета и револуције у Црној Гори (1918—1945)*, књ. I (1918—1929), припремио др Јован Р. Бојовић, Титоград 1971. г; *Црногорска антифашистичка скупштина народног ослобођења*, збирка докумената, припремио др Зоран Лакић, Титоград 1975. г., и *Которски споменици*, књига друга, 1329, 1332—1337, припремио Antun Mayer, у издању Југославенске академије знаности и умјетности из Загреба и Црногорске академије наука и умјетности из Титограда, Загреб 1981. г.

Не желећи објашњавати и наглашавати значај архивске грађе за изучавање прошлости (али не само ради прошлости већ и због садашњости и будућности), па према томе и значај архивске службе, односно улогу и одговорност у томе архивских радника, завршићу овај преглед ријечима научног радника који је бројне своје научне радове базирао на архивској грађи са којом се дружи деценијама: „Ни један историчар не може више утврдити него што му дозвољавају архивски подаци“

Марија Црнић-Пејовић